

L'EMIGRACIÓ DE LES ILLES BALEARS A L'ARGENTINA*

Sebastià Serra Busquets

1. Introducció

Consideram un dels temes bàsics de la nostra història contemporània l'emigració que es dona des del segle XVIII fins als anys setanta del present segle amb tres etapes ben diferenciades.

El període que abraça des de finals del segle XVIII fins gairebé finals del segle XIX es caracteritza per un corrent migratori lent i, bàsicament, adreçat a les Antilles, Amèrica del Sud i Algèria. Cuba i Puerto Rico, fins al 1898-99, foren colònies de l'Estat espanyol, com també ho fou Filipines. Argentina era el país que més emigrants de les illes Balears rebia a excepció de les colònies i d'Algèria.

El govern de la Restauració, a través del Ministeri de Foment, planteja algunes alternatives per intentar evitar l'emigració o per canviar-ne el destí. Es propugnaren una sèrie de mesures després que es constituís una comissió especial que va acabar les tasques el novembre de 1881. A continuació reproduïm les conclusions del dictàmen que fa referència a les illes Balears i a les Canàries.

* El present text parteix de la comunicació presentada a les II Jornadas sobre Emigración del Estado Español a Argentina, celebrades a Buenos Aires, l'octubre de 1989, i amb alguns detalls actualitzats el 1993.

PARA VARIAR EL CURSO DE LA EMIGRACIÓN

En la conveniencia de variar las corrientes de la emigración de Baleares y Canarias, y que afluya toda ella á las Antillas españolas, propongo:

I

Que se transporten gratis en buques del Estado á Cuba y Puerto-Rico, á todos los obreros de Baleares y Canarias que lo soliciten.

II

Dar participación á los mismos en la propiedad territorial de ambas islas, sujetando á los trabajadores todos á las leyes especiales de la Colonización y al reglamento que se haga para las Colonias de Ultramar.

III

Subvencionar á los colonos con una cantidad bastante á la compra de animales y aperos de labranza.

IV

Garantir la seguridad de estos colonos ante el bandolerismo cubano por medio de destacamentos militares.

V

Reinmigrar á la pátria á todos aquellos colonos que no puedan aclimatarse en los ardorosos campos de nuestras fértiles Antillas.

XI

PARA IMPEDIR LA EMIGRACIÓN

La manifestación más satisfactoria de un pueblo que es feliz, está en que ninguno abandone su pátria, viviendo feliz en ella y gozando de las comodidades de una vida próspera y desahogada. Lograr esto para las provincias de Baleares y Canarias, seria el ideal de lo soñado. No intento llegar á tanto, ni mucho ménos; sólo creo que deba mejorarse la suerte de ambos pueblos si se pudiesen plantear simultáneamente ciertas reformas en los mismos, y á este fin, propongo:

I

Rebaja de los impuestos que pesan sobre lo territorial en Baleares y Canarias.

II

Aumento de jornales á los trabajadores del campo.

III

Fomentar la industria del calzado en las Baleares, hoy decaída por la competencia con la Peninsular.

IV

Establecer nuevas industrias en Canarias que den ocupación al proletario y entretengan largas temporadas al operario rural cuando está fulto de trabajo.

V

Establecimientos de Bancos Agrícolas en Mallorca, Menorca, Santa Cruz de Tenerife, la Gran Canaria y Santa Cruz de la Palma.

VI

Fomento de la industria pesquera y de la de salazón y conservación de pescado.

VII

Establecimiento de una fábrica de tabaco en la isla de Tenerife.

VIII

Establecimiento de una factoría de pesca y preparación de pescados en la isla Graciosa, situada al Norte de Lanzarote, en las Canarias.

IX

Inmediato cumplimiento de los tratados y convenios celebrados con el Emperador de Marruecos, y vigentes hasta el día, como garantía al fomento de las pesquerías, y relaciones mercantiles con aquel imperio.

X

Ocupación del puerto de Santa Cruz de Mar Pequeña, ofrecido á España por el tratado de paz de Vad-Ras, según el art. 8º.

XI

Que el gobierno establezca un crucero de guerra entre las islas Canarias y la Costa occidental del Africa, que recorra desde Santa Cruz de Agadir hasta la isla de Arguin, en protección de la pesca hecha por los españoles.

XII

Establecer por el Gobierno español en Puente Cansado, ó en otro punto de la costa entre el rio Drash y el cabo de Dyubi, una factoría comercial é industrial, que abriese al comercio los puertos de Mogador y otros, estrechando así las relaciones de Africa con España, por medio de Canarias.

XIII

Establecer un Lazareto en las Canarias que corte las trabas que entorpecen hoy las relaciones comerciales de aquel país.

XIV

Que se reformen los tratados y convenios celebrados con el Imperio de Marruecos, poniéndolos en armonía con las conveniencias indicadas.

Tales son los medios que me sugiere mi lealtad y patriotismo, para lograr los fines que se propone esta Junta. A ella toca decidir del acierto con que me he inspirado al redactar este Dictámen, que entrego á la aprobación de la misma (D).

A la fi del segle, entre 1891 i 1895, es calcula que emigraren de Balears 5.454 persones, segons els estudis d'Estadística. Continuava la forta emigració a Algèria i començava a ser important la que es dirigia cap als països americans. La seva distribució és la següent:

Algèria	2.039
Cuba	1.445
Puerto Rico	646
Argentina	261
Filipines	101
Brasil	85
Uruguai	65
Mèxic	40
Colòmbia	5
EUA	2

Una segona etapa va des de la fi del segle passat fins als anys trenta del segle present. Es tracta d'una emigració molt nombrosa i que es dirigeix, principalment, a l'Argentina, Cuba, l'Estat francès, Algèria i, de manera més minoritària, a Puerto Rico, l'Uruguai, Xile, Brasil, etc.

A l'Argentina s'havien pres mesures legals per tal d'atreure la immigració i començar la política poblacionista. Destacaran els forts contingents d'emigrants a la República Argentina i també, encara que en menor nombre, a Cuba.

Es produiran retorns massius d'emigrants a causa de la crisi econòmica argentina de 1914, que coincidí amb la primera Guerra Mundial, i a causa de la crisi de 1929, que també relacionam amb la proclamació de la Segona República a l'Estat espanyol.

El canvi de dominació de Puerto Rico fa que hi hagi un fre a l'emigració de militars i de la burocràcia colonial, com també passa a Cuba a partir de la seva independència.

La tercera etapa es dona a partir dels anys quaranta, després de la Guerra Civil de l'Estat espanyol, en el començament amb dificultats burocràtiques i polítiques. Aquest corrent migratori es dirigirà cap a l'Argentina, Xile, República Dominicana, l'Uruguai o Veneçuela, i continuarà fins passats els anys seixanta, fins i tot coincidint amb els inicis del turisme de masses a les illes Balears i amb l'arribada de forts contingents migratoris procedents d'Andalusia i Múrcia en la primera etapa.

Els exilats polítics configuren també un important grup d'emigrants. Destaquen sobretot els que fugen de la Guerra Civil, o de la postguerra i la repressió de l'època. En trobam a Veneçuela, Colòmbia, Mèxic, l'Argentina, Xile, etc. Hi havia hagut amb anterioritat altres exilats, sobretot a les èpoques absolutistes del segle XIX o després de la Primera República.

Els homes i dones d'església també han protagonitzat un moviment, que en certa manera es pot considerar migratori, a molts de països americans, africans o asiàtics, fins a l'actualitat.

Les conseqüències de l'emigració de persones de les illes Balears són importants des dels punts de vista econòmic, cultural i polític. No existeix cap indret de l'arxipèlag on no es conegui, de manera directa, el fenomen de l'emigració.

L'emigració a l'Argentina és la de més llarga durada i la que afecta un major nombre de localitats i d'individus.

2. Característiques i evolució de l'emigració a l'Argentina

Els residents de les illes Balears a l'Argentina representen un contingent relativament nombrós. A través de les fonts anomenades *Guía de Baleáricos Residentes en Argentina* de 1918 i 1929 i de les xifres absolutes de la població, es pot establir la informació següent. (Cal dir que aquests llistats fets per Josep Garcies Moll són incomplets, ja que no inclouen l'emigració de curta durada i els noms que hi figuren són només els dels homes considerats caps de família.)

— El total de balears residents a l'Argentina l'any 1918 és de 4.620 persones, de les quals són:

naturals de Mallorca:	2.920
naturals de Menorca:	229
naturals d'Eivissa:	196
naturals de Formentera:	1
d'origen desconegut:	1.304

— El total de balears residents a l'Argentina l'any 1929 és de 4.279 persones, de les quals són:

naturals de Mallorca:	3.843
naturals de Menorca:	152
naturals d'Eivissa:	175
naturals de Formentera:	1
d'origen desconegut:	109

Dades de l'emigració de Mallorca

Localitat	Població absoluta 1930	Residents a l'Argentina 1929	% d'emigrats sobre població total de la localitat	% d'emigrats sobre població total de Mallorca
Alaró	4238	112	2,64	2,91
Alcúdia	3500	90	2,57	2,34
Algaida	4096	25	0,61	0,65
Andratx	5778	27	0,47	0,70
Ariany	-	6	-	0,16
Artà	5770	102	1,77	2,65
Banyalbufar	913	-	0,00	0,00
Biniali	-	3	-	0,08
Binissalèm	4205	16	0,38	0,42
Búger	1190	5	0,42	0,13
Bunyola	2587	14	0,54	0,36
Calvià	2617	3	0,11	0,08
Caimari	-	62	-	1,61
Campanet	2957	75	2,54	1,95
Campos	6191	50	0,81	1,30
Capdepera	2997	24	0,80	0,62
Consell	1762	10	0,57	0,26
Costitx	1261	-	-	-
Deià	602	1	0,17	0,03
Escorca	336	-	0,00	0,00
Esporles	3098	20	0,65	0,52
Establiments	-	-	-	-
Estellencs	581	2	0,34	0,05
Felanitx	11666	386	3,31	10,04
Fornalutx	682	-	0,00	0,00
Inca	10398	52	0,50	1,35
Lloret	-	32	-	0,83

Lloseta	1197	9	0,75	0,23
Llubi	2398	39	1,63	1,01
Llucmajor	2751	143	5,20	3,72
Manacor	9890	540	5,46	14,05
Marratxí	15721	22	0,14	0,57
Mancor	4641	4	0,09	0,10
Maria	1262	51	4,04	1,33
Montuïri	2454	20	0,81	0,52
Muro	2966	124	4,18	3,23
Orient	5651	2	0,04	0,05
Palma	88262	416	0,47	10,82
Petra	4981	51	1,02	1,33
Pina	-	2	-	0,05
Sa Pobla	8813	53	0,60	1,38
Pollença	9771	416	4,26	10,82
Porreres	5457	76	1,39	1,98
Puigpunyent	1599	1	0,06	0,03
Ses Salines	-	-	-	-
Sencelles	2829	30	1,06	0,78
Santanyí	5582	142	2,54	3,70
Sant Joan	2324	44	1,89	1,14
Sant Llorenç	3646	60	1,65	1,56
Sta. Eugènia	1328	6	0,45	0,16
Sta. Margalida	4216	145	3,44	3,77
Sta. Maria	3319	15	0,45	0,39
Selva	4560	13	0,29	0,34
Sineu	3942	177	4,49	4,61
Sóller	8830	9	0,10	0,23
Son Servera	3806	105	2,76	2,73
Valldemossa	1612	2	0,12	0,05
Vilafranca	2199	6	0,27	0,16
MALLORCA	293447	3843	1,31	100

Dades de l'emigració de Menorca

Localitat	Població absoluta 1930	Residents a l'Argentina 1929	% d'emigrats sobre població total de la localitat	% d'emigrats sobre població total de Menorca
Alaior	4968	23	0,46	15,13
Es Castell	2281	7	0,31	4,61
Ciutadella	10350	95	0,92	62,50
Ferreries	1543	-	-	-
Maó	17010	26	0,15	17,11
Es Mercadal	3242	1	0,03	0,66
Sant Lluís	2096	-	-	-
MENORCA	41490	152	0,37	100

Dades de l'emigració de les Pitiüses

Localitat	Població absoluta 1930	Residents a l'Argentina 1929	% d'emigrats sobre població total de la localitat	% d'emigrats sobre població total de les Pitiüses
Eivissa	7616	77	1,01	44,00
Formentera	2929	1	0,03	0,57
Jesús	-	3	-	1,71
Sant Antoni	5014	9	0,18	5,14
Sant Agustí	-	18	-	10,29
Sant Cristòfol	-	-	-	-
Sant Carles	-	2	-	1,14
Sant Jordi	-	5	-	2,86
Sant Josep	5099	12	0,24	6,86
Sant Joan	4612	4	0,09	2,29
Sant Mateu	-	-	-	-
Sant Miquel	-	20	-	11,43
Sant Rafel	-	5	-	2,86
Sta. Agnès	-	3	-	1,71
Sta. Eulària	6305	3	0,05	1,71
Sta. Gertrudis	-	13	-	7,43
PITIÜSES	31575	175	0,55	100

Els emigrants són naturals pràcticament de tots els pobles de les Illes, però en ressalten sobremanera els procedents de Manacor, Pollença i Felanitx a Mallorca, Ciutadella a Menorca i Vila i Sant Miquel a Eivissa. Destacam que els municipis de Mallorca anomenats anteriorment representen un 35 per cent del total. Els municipis amb més emigrants respecte al total de la seva població eren Manacor, Lluçmajor, Sineu, Pollença, Muro, Maria de la Salut, Santa Margalida i Felanitx.

El cas de Palma és especial, ja que si bé el percentatge relatiu a la seva població total és baix, representa ell sol un 20 per cent del total d'emigrats el 1918 i un 11 per cent l'any 1929.

Les poblacions en les quals s'instal·laren foren moltes, però en destaquen Buenos Aires, Tucumán, Mendoza, Rosario, Córdoba, La Plata, San Pedro, Santa Fe, Goyena... Es constata la importància de la província de Buenos Aires.

Les cadenes migratòries tenen un gran reflex en la ubicació dels emigrants a les ciutats argentines, sense tenir en compte els grans contingents que es dedicaven a la pagesia en terres de La Pampa. Exemples peculiars són els casos de felanitxers a San Pedro, eivissencs a Santa Fe, menorquins, sobretot ciutadellencs, a Córdoba, serverins a Goyena, caimariencs a Tucumán...

Les principals causes de l'emigració eren de caire socioeconòmic: jornals baixos, caciquisme, misèria, creixement demogràfic, mala distribució de la riquesa, la fil·loxera, etc. També hem de tenir en compte els intents d'evadir el servei militar i les quintes de molts de joves, com també el desig de no participar en campanyes bèl·liques.

Una causa global és l'anhel d'una millora econòmica i social acompanyada d'un cert esperit aventurer, afavorit per les campanyes de difusió dels avantatges de l'emigració a l'Argentina, potenciades per determinats agents, arran de les diferents polítiques de tipus econòmic, reflectides en la legislació dels governs argentins i divulgades de manera considerable. Volem fer especial esment de la difusió de les causes de l'emigració que es va fer a través de la cultura popular.

De la *Plagueta de Cançons Novas* n'extraïem la titulada «Sa despedida d'un Trebayadó que fuig de sa fam y sa Terra que parla», propietat de Bartomeu Pastor i datada de finals del segle passat, reproduïm el següent fragment del diàleg:

**Sa despedida d'un Trebayadó
que fuig de sa fam
y sa Terra que parla**

Trebayadó.- Damunt una roca forta
vaig possá fonaments:
Isla adorada tu tens
muntañas, bon plá y horta
y a ningú tancas sa porta
tens bon có, parles y sens.

Sent s'haverté da deixá
terra d'allá ahont som nat
y avuy per necesitat
per viura tenc d'emigrá
y antes te vuy consultá
si vaig ben encaminat.

Trebayant no puc cubrí
ses meves necesidats;
tenc ets infants despuys
y sa dona...sols no heu gos dí;
y es axó qu'hem fa partí
en sos demes emigrats.

Terra.- Sabent sert que heyá de sobres
no veig motiu per fogí;
jo no'n cans de produí
y per mi no heyá rics ni pobres;
lo que respect son ses obres
que tots junts hem de cumplí.

Trebayadó.- Terra jo veix un misteri,
pero no'l puc descifrá;
som molts qu'hem de passá
calamidats y miseri
per alguns tení s'imperi,
tudaró y disfrutá.

Terra.- Es rica sa sencillés
sa bondad y sa cordura
y sa veritat sempra sura
y per tot treu mida y pes
y es capital no val res
devant una sepultura.

Altres exemples poden ser aquests tres extractes de diferents glosats també de finals del segle passat: el primer és una glosa relacionada amb l'emigració en general i l'autor n'és Joan Aguiló i Serena, les altres dues fan clara referència a l'Argentina i són anònimes:

Mallorca desgraciada
 heu es y sempre heu será,
 perqu'alguns seños qu'hey há
 només mos cerquen llevá
 sa pell que Deu mos ha dada,
 y ni ha una grapada
 ben dignes de criticá,
 porque no volan doná
 feyne en es trabayadós,
 ¡sabeu qu'es de llastimós
 s'homo havé de dejuná,
 y si es que vulgui menjá
 haversen d'aná á cercá
 feine á terreno estranjé,
 y una casa que té
 haverle d'abandoná!!...
 Y alerta tal vegada
 qu'aixó no mos duga roña
 porque ja's una vergoña
 tanta de jent emigrada.

Una part de la segona ens diu:

Mallorquins desgraciats
 en aque hem d'arribá
 haver de desempará
 á sa terra ahon som nats
 que som nodrits y criats
 per nostros antecesós,
 y per no protejirmos
 no porem viurermoshi
 y per forsa hem de fojé
 d'un punt tant deliciós.

Ja per acabar hem triat aquest tros de la tercera:

Sen van de Santa María
 Consey, Lloseta y Alaró
 d'Inca, Campos, Llummajó
 y de cualsevol punt sia,
 ciutadans y pajesía
 á Bonas-Aires parteix;
 si es govern no'u impedeix
 ò á dá remey se descuida,
 Mallorca á quedá ben buida
 arribará si segueix.

Hem de ressenyar que un dels glosats, concretament de l'any 1889, es titula «Bonas-Ayres. Lo qu'es el seu govern y relació de sa protecció que poren trobá els emigrants que pasa abaix de sa bandera de sa República Argentina» i és un exemple clar d'un conjunt de plantejaments que el govern argentí difon a Europa a partir dels anys vuitanta del segle passat, que pretenen atreure la immigració. A partir de la legislació de 1876 hi haurà agents emigratoris argentins en un conjunt de països europeus, es promouran les cadenes migratòries, es donaran certes facilitats d'acollida per als immigrants i fins i tot s'assumirà una política de passatge subvencionat en alguns casos.

Així mateix, el mite de «les Amèriques» és contradit en algunes ocasions. Tant a la fi del segle passat com al començament del present trobam testimonis periodístics que opinen que l'emigració és un fenomen positiu i també adverteixen de problemes diversos i possibles enganys o desil·lusions. Els diaris *La Última Hora*, *La Almudaina*, *El Felanigense*, *El Pollensín*..., plantegen obertament la problemàtica. *La Última Hora* publica una sèrie d'articles d'opinió dels quals reproduïm un dels que signa B. Pomar l'any 1896:

«EMIGRACIÓN II

«Al ocuparnos otra vez de tan importante asunto, partimos del principio ya sabido, que la unión constituye la fuerza. Por lo mismo, para emigrar bien, con probabilidades y nos atreveremos a decir con seguridades de buen resultado, conviene emigrar un número importante de familias, á propósito, aptas para fundar una colonia.

»En el supuesto de que es á las Repúblicas del Río de la Plata á donde pueden dirigirse esas familias, lo primero que conviene hacer es entablar negociaciones con los gobiernos respectivos, y también con algunos ricos propietarios de allí para saber con anticipación sitio y clase de terrenos que podrían adquirirse y condiciones y garantías con que los cederían.

»Esta es la base principal que se debe sentar y estipular, por que sin ella no puede constituirse una verdadera colonia. Sabido á donde se va y cómo debe irse, procede la elección de las familias que quieran marchar. No deben admitirse, en nuestro concepto, mujeres ni hombres que pasen de los cincuenta años, que adolezcan de enfermedades y defectos físicos que las imposibiliten para el rudo trabajo que van á emprender; porque conviene no olvidar nunca que aquellas tierras prometen, como dice el Sr. de las Viñas, prosperidad y dinero, mientras se trabaje mucho, sí que se ha de saber trabajar bien y con inteligencia.

»Las familias en su mayoría deben ser de labradores, pero agregarse a ellas es muy conveniente alguna de carpinteros, herreros, albañiles, etc... no dejando de ser muy útil la de algún médico cirujano, maestro de escuela, farmacéutico, albeitar... en una palabra todos los elementos principales que se requieren para fundar un pueblo nuevo, un pueblo que no tenga más ambición que la del trabajo, á fin de procurarse con él, pan para sí mismos, para sus familiares y para los viejos que aquí dejaren esperándoles. También creemos que fuera muy conveniente el que llevaran algún ganado de los que tenemos aquí y que allí son muy apreciados. Burras, garañones, perros de presa, cerdos, gallinas de pura raza mallorquina, palomas grandes, etc... pues todo esto bien cuidado y dirigido inteligentemente, puede proporcionar beneficios y dar pie á un comercio de bastante importancia.»

El periodista Jeroni Amengual Oliver de *La Almudaina* també publica un conjunt d'articles la primera dècada de segle que el 1905 aplega en un fulletó titulat *El problema de la emigración en Mallorca*. És un treball periodístic que representa una visió global i a la vegada detallada de la problemàtica migratòria.

Les publicacions periòdiques dels emigrants de les illes Balears mantenen una important tasca de difusió de l'associacionisme i de propostes d'ajuda i solidaritat amb els emigrants. *El Mallorquín*, *El Balear*, *La Roqueta*, *Heraldo Balear*, *Baleares*, *L'Orenella*, *El Menorquín*, *La Unión Balear*, *L'Oranella*, *L'Almoína*, *Casa Balear* i *Es Talaiot* són

publicacions dels emigrants de les illes Balears a l'Argentina que es publiquen de forma intermitent entre 1904 i l'actualitat.

Arran de la Guerra Civil també trobam un conjunt d'emigrants republicans exilats polítics a l'Argentina.

Es tracta d'una emigració jove, individual, que aspira a ser temporal, és a dir, de retorn. De vegades es tracta d'una emigració clandestina i esdevé una irregular, però important, font de riquesa per a les Illes. Malgrat que temporal, és una emigració que pot arribar a ser definitiva o de durada relativament mitjana-llarga, majoritàriament d'alguns anys. Avui en dia són molts els argentins descendents d'emigrants de les Balears.

Les professions a les quals es dediquen omplen tot el ventall d'activitats econòmiques. La pagesia n'és una i es dona, sovint, el pas de jornalers a arrendataris i propietaris. Servei domèstic, empleats de comerç o de la indústria representen un important contingent.

Entre els sectors industrials i comercials en els quals hi ha presència d'emigrants de les Balears s'hi troben el calçat, els forns, la fusteria, les arts gràfiques, etc.

En importants barriades de la ciutat de Buenos Aires hi trobam col·lectius de sabaters, forners o fusters provinents d'Alaró, Binissalem, Felanitx, Porreres, Manacor, etc.

El balanç de resultats econòmics i la seva evolució social és pràcticament impossible de determinar totalment. Coneixem testimonis de situacions molt diferenciades, des de persones que moren en la indigència, concretament entorn de la crisi de 1914, fins a fortunes importants vinculades al gran capital financer, passant per exemples del que ells mateixos denominen petits burgesos. Són freqüents, entre els que han assolit una situació de classe mitjana acomodada, les pretensions de tornar i l'adquisició de propietats a les Balears.

Com a exemple d'important fortuna es troba el cas de la Banca Monserrat, fundada per Miquel Monserrat en els anys vint a Rosario.

Molts de descendents d'emigrants de les illes Balears han estat brillants professionals i han ascendit als nivells socials més elevats; són els casos dels ministres en els darrers governs argentins, Bauzá i Roig, o el governador de Mendoza l'any 1926, Alexandre Orfila.

El brigadier Moragues, president durant anys de les Aerolíneas Argentinas, n'és un altre exemple.

En el terreny editorial hi han destacat el descendent de pollencins Joan Torrendell i el menorquí Antoni Cursach.

Un cas molt peculiar i amb incidència en el terreny del pensament progressista i de la maçoneria molt important és el del maonès Bartomeu Victory Suárez. Aquest personatge fou l'autor, entre d'altres obres, el 1874, del primer almanac maçònic publicat a l'Argentina.

En el terreny de l'ensenyament hi destacaren els teatins a La Plata, i també professors de tots els nivells, sobretot alguns professors universitaris de l'àmbit de les ciències, l'economia...

Entre el clergat podem destacar mossèn Cosme Bauzá Adrover, que la segona dècada del present segle es trobava al poble de Firmat; Antoni Albertí Rotger, fundador de la banda de música La Musa a Selva, i també els missioners del Sagrat Cor.

Quant a qüestions ideològiques, hem trobat una gran diversitat: des de plantejaments conservadors fins a liberals o d'esquerra.

Dins el peronisme, entre els radicals, els liberals i dins les diverses seccions del socialisme hi hem trobat grups d'emigrants o els seus descendents. La postura dels

emigrants vers la situació política a l'Estat espanyol és també molt diversa. Trobam exemples de republicanisme, franquisme, antifranquisme, com també de regionalistes i nacionalistes en relació amb sectors d'emigrants catalans.

A les publicacions periòdiques dels emigrants trobam referències i notícies de les illes Balears, com també mecanismes de relació entre els emigrants mateixos, però poques anàlisis de la realitat argentina. La idealització de les illes Balears és sempre una constant.

3. La vida associativa i les publicacions periòdiques

Els naturals de les illes Balears que havien emigrat a l'Argentina començaren una feina associativa i de relació entre ells molt important.

L'any 1904, Josep Garcías Moll fundà *El Mallorquín. Semanario noticioso y de intereses Baleares*; en fou director Pere Pizá Oliver i administrador Bartomeu Arbós.

A instàncies d'una convocatòria d'*El Mallorquín* es fundà el Centro Balear de Buenos Aires el 13 d'agost de 1905 amb 84 socis, amb la intenció de ser una societat de «*Socorros Mutuos, Recreativa e Instructiva*». Malgrat haver exposat diferents cops que en podien formar part tant els rics com els pobres, de l'anàlisi de les seves activitats es pot entreveure que la majoria dels membres pertanyia a la condició de classe mitjana.

El nombre de socis del Centro Balear de Buenos Aires augmentà durant els primers anys. El setembre de 1911 tenia 588 socis actius. L'any 1928 tenia 586 socis actius, 33 socis cooperadors i 21 socis menors d'edat. El 1929 tenia 656 socis actius, 514 socis cooperadors i 19 socis menors d'edat. En aquestes darreres dates serà quan tendrà un local en propietat.

Les seves activitats recreatives, culturals i de socors mutus anaren augmentant. L'assistència mèdica i l'assessoria jurídica foren les primeres activitats.

Una coral, una biblioteca i una secció d'ensenyament funcionaven amb regularitat. Les activitats més freqüents foren els sopars, les representacions teatrals, els balls... Es fomentaren les relacions entre mallorquins, menorquins i eivissencs que vivien bàsicament a Buenos Aires.

A més del Centro Balear de la capital va existir el de La Plata a partir de 1926 i fins al 1941.

Actualment hi ha cinc nuclis de moviment associatiu: la Casa Balear de Buenos Aires, el Centro Cultural Recreativo Balear de Santa Fe, la Sociedad de Socorros Mútuos la Protectora Menorquina de Córdoba, la Casa Balear de Mendoza i l'Agrupació Mallorca de San Pedro. Aquesta darrera fou constituïda el 1966, és continuadora d'una associació balear de la segona dècada del segle XX i edita, des de 1986, amb caràcter irregular, la publicació *Es Talaot*.

L'actual Casa Balear de Buenos Aires fou fundada el 1940, a partir de la fusió del Centro Balear i la Protectora Balear, i, encara que amb alts i baixos, avui en dia continua l'activitat. El seu president actual és Antoni Mas Olivares.

Altres dirigents que han destacat a les associacions de naturals de les balears són Mateu Albertí, Pere Rotger, Pere Rosselló, Miquel A. Bordoy, Francesc Mesquida Pons, Joaquim Forcada, Miquel Mas, Enric Parets, Antoni Oliver, Jaume Lozano, Pere Quetglas...

L'evolució del moviment associatiu va tenir algunes dificultats i mancances. Així, una activitat tan important com la creació d'una borsa de treball no es dugué a terme fins el 1914, ja que no estava previst en els seus estatuts, malgrat la forta crisi econòmica.

A les memòries de les assemblees anuals s'observen alguns conflictes i polèmiques, i algunes crítiques a les juntes directives que les acusaven de falta d'operativitat i de no fomentar més activitats. Eusebi Guasp, que havia estat director de la publicació *Baleares*, accentua les crítiques a l'assemblea del 30 de setembre de 1929.

Hi hagué a les assemblees i a les activitats un cert debat polític, el qual augmentà cada cop més com més s'aproximava la proclamació de la Segona República.

L'any 1906 es fundà la publicació *El Balear*, que fou l'òrgan del Centro Balear. Era continuadora de la tasca iniciada per *El Mallorquín*. Hi trobam col·laboracions freqüents des de Mallorca i un noticiari de les illes Balears. La llengua utilitzada era majoritàriament la castellana, però hi apareixien alguns articles en català. Alguns dels col·laboradors habituals foren Pere Matas Fiol, Mateu Cladera Palmer, F. Ferrari Billoch, etc., i qualche vegada reproduïren texts i opinions de Gabriel Alomar, Costa i Llobera i Maria Antònia Salvà, entre d'altres.

Aquesta publicació arriba a declarar una edició de 3.000 exemplars mensuals. La publicació era bàsicament informativa de les activitats del Centro Balear i de caràcter cultural. Cal assenyalar la manca d'anàlisis crítiques de la problemàtica argentina, tot i que a partir del gener de 1930 intenta obrir-se cap a noves fites, basant-se en nous canvis.

Durant el 1911 va aparèixer *La Roqueta*, publicació quinzenal, dirigida, entre d'altres, per Pere Matas Fiol i amb col·laboradors com Antoni Oliart Llach. Estava escrita majoritàriament en català. Tenia un caràcter sobretot cultural. Un dels seus objectius era el de la unió dels centres de Catalunya, del País Valencià i de les Balears a l'Argentina.

D'aquesta manera tenim a *La Roqueta*, Buenos Aires, 10-IX-1911, un article d'Antoni Oliart Llach que es titula així: «A tots els Catalans, Balears y Valencians». Hem triat una part de l'article que diu:

«...És ben cert que som moltíssims els catalans, balears y valencians que vivim aquí Amèrica, empró es ben cert també que som ben pocs, perquè en prou feines ens coneixem l'un de l'altre. Vivim sota un mateix cel y ens ignorém. Es una vida la que fem, dispersa, isolada; es una vida sense unió, y per lo tant sense profit colectiu. Lo que podem dir dels homes, podriem dirho de les societats que's troben pel mateix istil, y el fet, que passi entr'elles, es encara més llamentable.»

Les relacions amb les entitats associatives catalanes, tant mutualistes —com la de la Verge de Montserrat— com culturals, foren importants.

Un cas peculiar és la carta que envia el vicepresident del Centre Català de Buenos Aires, Bartomeu Amengual, a mossèn Miquel Costa i Llobera el 9 de juny de 1920:

«Insigne Mestre:

»El Centre Català de Bons Aires compost de fills enyoradissos de totes les terres de llengua catalana, esta organitzant una gran Biblioteca Catalana, segons haurem vist en les Memòries anyals de l'any passat i d'aquest que us hem enviat al seu temps.

»Es clar que en aquesta biblioteca no hi poden faltar els vostres versos immortals, recordats amb delícia pels qui els coneixen, i que els que no tenen aquesta sort

desitgen conèixer. El vostre nom es venerat per tots nosaltres, i més per qui com el vice-president qui firma la present carta, te l'orgull d'esser pollencí i d'haver rebut les vostres lliçons. ¿Serieu tan bo que ens volguessiu fer ofrena de les vostres obres avalorades per un autograf? Vos ho agrairiem amb tota l'ànima. Vos fem avinent que ja tenim les Horacianes i les Visions de Palestina.»

El *Baleares* es va començar a publicar l'any 1913 com a periòdic quinzenal, autotitulat *Periódico de información regional*.

El seu director era Eusebi Guasp. La publicació es va intentar moure en el terreny de la problemàtica global dels emigrants i cobrir alguns dels buits de *El Balear*, com és ara la manca d'anàlisi crítica.

La seva preocupació per la crisi econòmica de 1914 fou constant, va animar la creació de la Borsa Balear de Trabajo i va posar a la disposició de l'oferta i la demanda de treball una pàgina de la publicació.

Del director del *Baleares* es coneixen les activitats crítiques formulades l'any 1929 respecte a la poca efectivitat del Centro Balear i un article d'afirmació republicana publicat a *L'Almoina* l'octubre de 1931.

El col·lectiu de mallorquins que més organitzat estava fou el procedent del poble de Pollença. L'any 1911 la publicació pollencina *El Pollensín* informava dels subscriptors que tenia a l'Argentina, de les seves activitats econòmiques i dels seus problemes. A la fi de 1911 hi havia 169 subscriptors de la publicació a l'Argentina i el febrer de 1914 n'hi havia 196. La publicació pollensina presentava la relació de subscriptors i feia publicitat dels negocis dels emigrants de Pollença. El 1914 estava organitzat el Centro Filantrópico Pollensín de Buenos Aires, que *El Pollensín* valorava així:

«Era indispensable aquest Centro Filantrópico per unir les bones voluntats que allà hi juguen un paper important que amb la cultura i l'enteniment d'aquests esforços paladines es podrà donar una forta espitjada a les idees redentores i progressistes»

El comentari anterior era conseqüència d'una acció del Centro Filantrópico Pollensín, el qual havia enviat 250 pessetes a l'Ajuntament de Pollença, el Nadal de 1914, per repartir entre els pobres.

Després de dos anys d'activitats i entre polèmiques i acusacions mútues de poca eficàcia, es va dissoldre l'associació el 1917.

Els naturals de Pollença Joan Bauçà i Josep Solivellas fundaren el 1916 *L'Oranella* com a «òrgan de la col·lectivitat de Pollença a l'Argentina». Era una publicació mensual dirigida per Miquel Campins i l'administrador n'era Francesc Barcia. La informació sobre Pollença era bàsica a la publicació. Els articles eren escrits majoritàriament en castellà, però també en trobam en català. El seus subscriptors tenen un consultori jurídic gratuït com també classes de piano i de solfeig.

El director de la publicació, el qual va tenir grans problemes al principi, es mostra, en el segon aniversari, molt satisfet d'haver aconseguit la col·laboració de molts de pollencins i d'haver vençut l'apatia inicial.

Malgrat l'ànim dels fundadors i redactors de la publicació, mig any després es va constituir un col·lectiu de persones de diferents poblacions de Balears que es varen decidir

a crear la societat editorial *L'Orenella*. El número d'accions subscrites inicialment fou de dues-centes i la publicació, a partir d'aquells moments, seria quinzenal.

El 15 de juliol de 1920 va aparèixer *L'Orenella. Periòdic quinzenal. Informació de les Balears i Catalunya*. El director era Joan Torrendell i l'administrador Miquel J. Font. Es presenta com a continuador de *L'Oranella*, escrita majoritàriament en català, amb seccions d'informació de les illes Balears i de Catalunya i també amb una secció titulada *La Nostra gent a Amèrica*. S'hi publiquen articles de Miquel dels Sants Oliver, R. Ramis Togores, Joan Bauçà Grua, etc. Ens trobam, doncs, davant un intent semblant al de *La Roqueta* de 1911, a partir del fet de la llengua comuna de les illes Balears i Catalunya.

Joan Torrendell va ser una de les grans figures mallorquines a l'Argentina i a l'Uruguai que més iniciatives culturals i publicacions va realitzar. A la relació de fonts presentam algunes de les seves publicacions, moltes de les quals són conferències o articles periodístics. L'any 1933 publicava *Las lenguas de España*, on, entre altres coses, afirma:

«Si Espanya no ha de restar limitada a les fronteres de Castella, l'Espanya peninsular, —Portugal hi és inclosa segons Oliveira Martins i altres historiadors— no pot ser adjectivada pel caràcter prevalent en un dels seus territoris. Si és cert que els idiomes, els costums, el dret públic, responen a una congènita naturalesa dels pobles, s'ha d'admetre, com ja hem vist, que Espanya no constitueix una sola personalitat col·lectiva.

»Són molts els escriptors europeus que han puntualitzat les diferències ètniques, històriques i socials que han notat durant les seves excursions per la península; també intel·lectuals argentins, des de Sarmiento fins Manuel Gálvez.

»Sarmiento mitjan segle XIX en el seu viatge a Espanya va escriure quan arribà a Barcelona, després de recórrer detingudament les províncies castellanès: Som, a la fi, fora d'Espanya; com sabeu, nosaltres som americans i els barcelonins catalans; podem, per tant, enraonar com vulguem dels que estan allà a Montjuïc amb els seus canons apuntant la ciutat. ¿Us en recordau del bon Rivadeneyra, amb aquella boca d'extrem a extrem, aquelles celles negres que ombregen ulls espirejants d'activitat i d'intel·ligència, petit de cos, braços llargs, i empaquetat, xuclat i nerviós?. Així són tots els catalans; una altra sang, una altra estirp, un altre idioma. No es parlen amb els de Castella, a no ser per les troneres dels castells. L'aspecte de la ciutat és totalment europeu... Aquí hi ha òmnibus, gas, vapor, segurs, teixits, impremta, fum i renou; hi ha, per tant, un poble europeu.»

Devers el 1916 comença a funcionar una nova societat, una «*Sociedad de Socorros Mutuos, Cultura y Protección*». El seu nom era Unió Balear i la seva activitat mutualista es concretava en serveis mèdics, apotecaria i consultori jurídic.

L'any 1919 es va començar a publicar *El Menorquín, órgano de los hijos de Menorca residentes en la Plata*. La publicació, la segona dècada del segle, d'*El Menorquín* és significativa del nivell de consciència i del nivell associatiu dels menorquins.

Avui en dia subsisteix la Protectora Menorquina de Córdoba, societat de socors mutus, amb una important participació de ciutadellencs i dels seus descendents. A Buenos Aires els anys vint existia l'associació Menorca Unida, amb molts d'associats d'Alaior i Maó, però també ciutadellencs.

Els eivissencs s'han mogut majoritàriament fins avui en dia a través del Centro Balear de Santa Fe, si bé la seva presència en altres entitats associatives ha estat important. La segona dècada del nostre segle existia a Buenos Aires un Centro Ibicenco.

La publicació *Heraldo Balear*, anomenada *Periódico de información regional*, que apareixia els dies 10, 20 i 30 de cada mes, era dirigida per l'eivissenc Vicenç Torres.

L'experiència de *L'Orenella* com a publicació bàsicament en català i d'informació de les Balears i de Catalunya no acabà de consolidar-se i el 1922 es fundà *L'Almoína*, la qual s'autodefinirà com a *Único quincenario balear de América. Selecta información balear y de cataluña. Arte, Literatura e información*. Escrita majoritàriament en castellà, partia de la informació de Pollença, encara que tenia una secció d'informació balear i una altra d'informació catalana.

La publicació era dirigida per Miquel Campins, que havia estat director de *L'Oranella* durant la primera etapa i que durant la segona no figurava entre els col·laboradors de Joan Torrendell. La publicació promocionà el turisme cap a Pollença, sobretot l'activitat de l'argentí Adán Diehl, fundador de l'Hotel Formentor. Cristòfol Llompart en fou l'administrador, i declarava 3.000 exemplars de tirada.

Hi trobam articles sobre Miquel Costa i Llobera amb motiu del 75è. aniversari del seu naixement, sobre la inauguració del Club Pollença, sobre l'homenatge a l'institucionalista Guillem Cifre de Colonya l'any 1935 i l'Ífrica de Guillem Colom.

Una altra societat de «*Socorros Mútuos*» que es va organitzar fou la Protectora Balear, on trobam, entre d'altres, el conegut comerciant de Pollença Jaume Cifre. Els anys 1929 i 1930 es manté bastant activa aquesta societat organitzant festes, teatre, un projecte d'adquisició de local, etc. Les activitats recreatives eren molt importants per als seus membres.

L'Agrupación Mutualista Pollensina també organitzà tot un conjunt d'activitats com ara la commemoració de la Festa de la Patrona de Pollença el mes d'agost, vetllades artístiques i, l'any 1935, un homenatge a l'anteriorment anomenat Adán Diehl.

El reconeixement dels mallorquins residents a l'Argentina cap a Adán Diehl l'havien iniciat a Mallorca unes minories que en aquells moments, els anys vint, impulsaven un turisme relativament selecte. El paper d'artistes i intel·lectuals fou molt important. Diehl havia conegut a París el pintor Anglada Camarassa, resident al Port de Pollença, i a través seu va conèixer Mallorca i va adquirir la península de Formentor amb l'objectiu de construir-hi un hotel —que ha estat mundialment famós—, els beneficis del qual es dedicassin a fomentar l'art. El caràcter filantròpic de Diehl va ser frustrat en gran mesura per la dinàmica de l'economia i tornà a l'Argentina el 1934.

La relació entre els emigrants de bona posició econòmica i Mallorca es veu a través de múltiples aspectes, com ara les inversions i els viatges.

També hi ha mostres de solidaritat social quan succeeixen desgràcies naturals i també quan es produeixen situacions conflictives, com per exemple quan un bon grup d'emigrants mallorquins enviaren a Palma 150 pessetes per al Fondo de Solidaridad amb la vaga de curtidors de 1911.

Acabada la Guerra Civil Espanyola (1936-39), les circumstàncies foren diferents, ja que en un principi hi hagué dificultats per a l'emigració en general. Però així i tot aviat tornà a

començar l'emigració i també la vida associativa, encara que amb menys força. Cal remarcar la unificació a Buenos Aires del moviment associatiu com a la Casa Balear, el 1940. S'unificaren el Centro Balear i la Protectora Balear. Tenim constància de la publicació el 1944 del butlletí *Casa Balear*.

Els darrers anys s'ha investigat i s'han ofert diversos resultats de recerca a través de publicacions de llibres, revistes especialitzades, premsa diària, exposicions i televisió. També s'han iniciat els primers estudis de globalitat i de detall respecte a la transició d'un país d'emigració a un país d'immigració. Encara queden, però, molts d'aspectes de l'emigració per ser investigats.

4. Fonts

4.1. Fonts no impreses

- Arxius del Movimiento Asociativo a l'Argentina.
- *Encuesta sobre Emigración del Instituto Nacional de Estadística 1916-1922*. Arxiu Històric de Mallorca.
- *Estadísticas de la Emigración de la Delegación del Instituto Nacional de Estadísticas*. Arxiu Històric de Mallorca.

4.2. Fonts impreses

- AGUILÓ Y SERENA, J.: *Sen van*. Imp. de J. Colomar. Palma 1889.
- AMENGUAL OLIVER, J.: *El problema de la emigración en Mallorca*. Palma 1905.
- Anuaris estadístics d'Espanya des de 1912*.
- Bonas-Ayres lo qu'es es seu govern y relació de sa protecció que poren troba els emigrants que passen abaix de sa bandera de sa República Argentina*. Imp. de Juan Colomar. Palma 1889.
- BORRÀS, M.: *Decimes glosades referents en els emigrants mallorquins*. Imp. de J. Colomar. Palma 1889.
- *Els emigrants de Pollensa i Manacor, o siga, relació i d'es motius que tenen el habitants d'aquets pobles per anar a viure a sa República Argentina*. Imprenta de Viuda e hijos de Gelabert. Palma 1889.
- CONSEJO SUPERIOR DE EMIGRACIÓN: *Estadística General de la Emigración española durante el año 1914 comparada con la de 1913*. Madrid 1915.
- CURSACH TRUYOL, A.: *Anuario Catalano-Balear*. Buenos Aires 1929.
- *Ortigas de mar*. Imprenta A. Videla y A. Ortiz. Buenos Aires 1908.
- Dictamen sobre las causas y origen de la imigración en las provincias de Baleares y Canarias*.¹ Ministerio de Fomento. Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio. Imprenta de M. Romero. Madrid 1882.

¹ Redactat per l'Excm. Sr. Nicolás Díaz y Pérez, vocal de la comissió especial per proposar els mitjans per evitar l'emigració.

- El problema migratorio*. Estudios por el Marqués de la Fuensanta de Palma. Imprenta del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús. Madrid 1905.
- ENGINYER, Miquel Antoni (Miquel Antoni Bordoy): *Encara hi tornarem*. San Pedro (memòries, text mecanografiat). Accèssit premi Camilo José Cela de l'Ajuntament de Palma. Text de 1978 revisat el 1981. (En premsa.)
- Estadísticas de la emigración e inmigración de España en los años 1890, 1891-1895, 1896-1900, 1901-1902, 1903-1906, 1907 y 1908, 1909-1911*.
- FAJARNÉS TUR, E. *Emigración e inmigración en Baleares 1903*.
— *Demografía dinámica de Baleares*. Palma 1901.
- Guía de Baleáricos residentes en la República Argentina*. Editada per José Garcías Moll. Buenos Aires 1918.
- Guía de Baleáricos residentes en la República Argentina*. Editada per José Garcías Moll. Buenos Aires 1929.
- Libro de Registro de Socios*. Casa Balear. Buenos Aires 1931-1940.
- RUBÍ, S.: *Ai Quaquín que has vengut de prim!* Manacor. Escrita el 1935 i publicada el 1985.
- RUSSINOL, S.: *Del Born al Plata*. Selecta. Barcelona 1947 (IV).
- TORRENDELL, J.: *La República española en su primer Hervor*. Buenos Aires 1935.
— *Cataluña y la República española. Diario de un periodista residente en Buenos Aires*. Editorial Thor. Buenos Aires 1936.
— «El renacimiento literario de Cataluña». Conferència feta el 4 d'agost de 1933 a l'Institut Popular de Conferencias. Buenos Aires 1934.
— *La literatura catalana en su actual renacimiento*. Centre Català. Buenos Aires 1928.
— *Las lenguas de España*. Buenos Aires 1933.
- VICTORY SUÁREZ, B.: *Almanaque masónico. Año 1875. Primero en la República Argentina*. Buenos Aires 1874.
— *Cuestiones de interés público*. Joya Literaria. Buenos Aires 1873.
- VINCENTI, E. *Estudio sobre emigración. Guías especiales del emigrante español a América y Argelia*. Imprenta de los Hijos de M. G. Hernández. Madrid 1908.

4.3. Fonts orals

Diverses mostres, algunes d'elles aparegudes a publicacions de la Part Forana de Mallorca.

4.4. Publicacions periòdiques dels emigrants de les illes Balears a l'Argentina

El Mallorquín, 1904-07.

El Balear, 1906-35.

La Roqueta, 1911.

Heraldo Balear, 1911-13.

Baleares, 1913-18.

L'Orenella, 1913-18.

El Menorquín, 1919-21.

La Unión Balear, 1919-20.

L'Oranella, 1920.

L'Almoina, 1921-38.

Casa Balear, núm. 1, maig 1944.

Es Talaiot, des de 1986 fins avui en dia.

4.5. Publicacions periòdiques de les illes Balears

Diario de Ibiza

El Felanigense

El Iris

El Isleño

El Obrero Balear

El Pollensín

Foch y Fum

Heraldo de Ibiza

Justicia Social

La Almudaina

La voz de Menorca

Manacor

Pollensa

Revista de Menorca

La Última Hora

Bibliografia

ALCOVER GONZÁLEZ, R.: *Adan Diehl i Formentor*. Ed. Comissió de les Illes Balears per a la Commemoració de Vè. Centenari del Descobriment d'Amèrica. Palma 1992.

ANDREASSI, A.: «Inmigración y huelga. Argentina 1900-1920». *Ayer*, núm. 4, 1991, pàg. 117-146.

AUTORS DIVERSOS: *Arbor*, núm. 536-537. Agost-setembre. Madrid.

AUTORS DIVERSOS: *Enciclopèdia de Mallorca*. Edicions Promomallorca, SA. Palma 1989.

AUTORS DIVERSOS: *Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona 1970-1983.

AUTORS DIVERSOS: *Indianos*. Monografies de «Los Cuadernos del Norte». Caja de Ahorros de Asturias. Oviedo 1984.

AUTORS DIVERSOS: *Jornadas de Inmigración. 1981*. Ministerio de Educación y Justicia. Secretaría de Cultura. Argentina 1985.

AUTORS DIVERSOS: *Los mallorquines en el mundo*. Diferents articles, comentaris i cartes a la redacció publicats a la revista *Cort* de Palma entre els anys cinquanta i seixanta.

BALCELLS, J. M.: *Revistes dels catalans a les Amèriques*. Generalitat de Catalunya. Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica. Barcelona 1988.

BARCELÓ OBRADOR, D.: *Desde las Españas de América. Cartas a Antonio*. Gráficas Miramar. Palma 1979.

BARCELÓ PONS, B.: *El segle XIX a Mallorca*. Obra Cultural Balear. Palma 1964.

— *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. CSIC. Madrid-Ibiza 1970.

— «L'emigració a les illes Balears». *Lluc*, núm. 750, Palma 1989, pàg. 3-6.

- BIELZA DE ORY, V.: *La población en territorio y sociedad en España II. Geografía Humana*. Ed. Taurus. Madrid 1989.
- *La población, Economía y sociedad*. A: *Historia General de España y América. Revolución y Restauración. 1868-1931*. Rialp. Madrid 1982.
- BUADES CRESPI, J.: *L'emigració de campaneters a Amèrica en el segle XX*. Ed. Ajuntament de Campanet. 1993.
- CAUBET, D.: «Mi Buenos Aires querido...». *Diario de Mallorca*, 3-XII-1989. Palma.
- CIRER COSTA, J. C.: *1790-1920 Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera. 130 anys d'una economia viva*. Ed. Institut d'Estudis Eivissencs. 1986.
- CLEMENTI, H. (comp.): *Immigración española en la Argentina*. Oficina cultural de la Embajada de España. Buenos Aires 1991.
- COMPANY MATAS, A.: *L'emigració mallorquina a Amèrica al segle XX a través de la cultura popular i les fonts orals*. Comunicació presentada al Congrés Internacional d'Estudis Històrics les Illes Balears i Amèrica. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma. Gener de 1992.
- CORREAS, J.; GIL, S.; RODRÍGUEZ, S.; IBÁÑEZ, A.: *La inmigración española en Mendoza. Cuatro estudios monográficos*. Consulado General de España. Mendoza 1989.
- EIRAS ROEL, A. (ed.): *La emigración española a Ultramar, 1492-1914*. Asociación Española de Historia Moderna. Ediciones Tabapress. Madrid 1991.
- EIRAS ROEL, A.; SÁNCHEZ ALBORNOZ, N.: *Rapports nationaux Colloque Long Distance Migrations (1500-1900)*. Commission Internationale de Démographie Historique. XVII Congreso Internacional de Ciencias Históricas. Madrid 1990.
- FULLANA, P.: «Clergues mallorquins emigrats a Amèrica a partir de la segona meitat del segle XIX». *Lluc*, núm. 750, 1989, pàg. 16-19.
- GARCÍA DELGADO, J.; SÁNCHEZ JIMÉNEZ, J.; TUÑÓN DE LARA, M.: *Los comienzos del siglo XX. La población, la economía, la sociedad (1898-1931)*. Espasa-Calpe. Madrid 1984.
- GONZÁLEZ ROTHVOOS, M.: «La emigración española a Iberoamérica». *Revista Internacional de Sociología*, 26-27. Madrid 1949.
- JIMÉNEZ, D.; GARCÍAS, S.; VARELA: *La inmigración italiana y española a través de las «Historias de vida» de sus protagonistas*. A: *Cuadernos del Instituto Nacional de Antropología*. Vol. 9. 1981.
- JOFRE CABELLO, A.: «La inmigración balear en la Plata». Ponència presentada al Congrés Internacional d'Estudis Històrics Les Illes Balears i Amèrica. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma. Gener de 1992.
- JULIÀ SEGUÍ, G.: *Antoni Cursach, un ciutadellenc de cor a l'Argentina*. Ed. Nura. Menorca 1993.
- LEANDER, B. (Coor.): *Europa, Asia y África en América Latina y el Caribe. Siglo XXI*. Madrid 1989.
- LLABRÉS BERNAL, J.: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca*. Societat Arqueològica Lul·liana. Palma 1971.
- MANRESA, M. A.; MAS, M.: «El Balear: publicació dels emigrants mallorquins a l'Argentina». Comunicació presentada al Congrés Internacional d'Estudis Històrics Les Illes Balears i Amèrica. X. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma, Gener de 1992.
- MARIMON, A.; SALVÀ, X.: *Moviments migratoris a Mallorca i Eivissa al segle XIX (1892-1900)*. Inèdit. Facultat de Lletres. Universitat de les Illes Balears. Palma 1987.
- PICORNELL, C.; SEGUÍ, J. M.: *Geografía Humana de las Islas Baleares*. Ed. Oikos-Tau. Barcelona 1989.
- PIÑA, R.: «Descubrir Mallorca en la Argentina». *Diario de Mallorca*, 17-I-1990. Palma.
- RIPOLL, A.; SERRA, S.: «Mallorca en la distancia». Vuit reportatges publicats al diari *Última Hora*, entre el 29-XII-1989 i el 10-I-1990. Palma.

- ROSSELLÓ LLITERAS, J.: «El clero diocesano de Mallorca: emigración y evangelización de América. Siglos XIX-XX». Comunicació presentada al Congrés Internacional d'Estudis Històrics Les Illes Balears i Amèrica. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma. Gener de 1992.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M.: *Mallorca, el Sur y el Sureste*. Cámara de Comercio, Industria y Navegación de las Islas Baleares. Palma 1964.
- SALVÀ TOMÀS, P. A.: «El movimiento de la población de las Islas Baleares en la etapa de posguerra (1941-1955)». Comunicació presentada al I Curs-Col·loqui sobre Demografia Mediterrània. 1984.
- *El movimiento de la población de las Islas Baleares en la etapa preturística de 1901 a 1955*. 3 vol. I: 186 pàg. II: Taules. III: Gràfiques. Inèdit. Palma 1987.
- «El movimiento de la población en la Menorca de posguerra (1941-1955)». Comunicació presentada al I Curs-Col·loqui sobre Demografia Mediterrània. 1984.
- «Els efectes de la transició demogràfica il·lenca sobre el territori: l'emigració a les Illes Balears entre 1878 i 1955». Comunicació presentada al Congrés Internacional d'Estudis Històrics Les Illes Balears i Amèrica. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma. Gener de 1992.
- «La dinámica de la población de las Islas Baleares en el último tercio del siglo XIX (1878-1900)». *Trabajos de Geografía*, núm. 38. Palma 1982.
- «La dinámica de la población de las Islas Pitiüses en la etapa de posguerra (1941-1955)». *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*. Universidad Complutense. Madrid 1987.
- «Moviment natural de la població de les Illes Balears des dels anys 1901 a 1940». A: *Homenatge a Lluís Soler Sabarís*. Separata d'Acta Geològica Hispànica. Vol. 14. Barcelona 1982.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, N. [et al.]: *Españoles hacia América. La emigración en masa, 1880-1930*. Editorial Alianza. Madrid 1988.
- SERRA BUSQUETS, S.: «L'emigració mallorquina a Amèrica llatina de començaments de segle fins als anys 30». A: *Quinze anys dels premis d'investigació Ciutat de Palma*. Ajuntament de Palma. Palma 1986.
- «L'emigració mallorquina: una perspectiva històrica». A: *Les Migracions*. Ajuntament de Palma. Palma 1989.
- «La emigración de las Islas Baleares a la Argentina». Ponència presentada a les Segundas Jornadas sobre inmigración española a la Argentina. Inèdita. Buenos Aires 1989.
- «Les publicacions periòdiques i la vida associativa dels emigrants de les Illes Balears a l'Argentina». IV Jornades d'Estudis Catalano-Americanes. Comissió Catalunya i Amèrica. Barcelona 1990.
- «L'emigració de les Illes Balears a Amèrica». Ponència presentada al Congrés Internacional d'Estudis Històrics Les Illes Balears i Amèrica. IEB. Palma. Gener de 1992.
- *La emigración de las Islas Baleares a América*. CEDEAL. Madrid 1992.
- SERRA, M.; OLIVER, J.: «Una xerradeta amb... Bernat Llompart "Blanc"». *Es Saig*, núm. 34. Algaida. Octubre de 1983.
- SERRA, S.; RIPOLL, A.; COMPANY, A.: «Mallorca: de la emigración a la inmigración». Actas III Jornadas Historia y Fuentes Orales «Memoria y sociedad en la España contemporánea». Àvila 1993.
- SERRA, S.; RIPOLL, A.; MAS, M.; MANRESA, M. A.: «Emigración desde las Islas Baleares a Argentina (fines XIX-hoy)». Congreso sobre inmigración en la Argentina. Rosario 1991.
- VENTAYOL, G.: «La colonia de mallorquines que vive en Argentina es de unas dos mil personas». *Última Hora*, 7-X-1989.